

*Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили*

ПРОТИПОЖЕЖНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МІСЬКОМУ ПРАВІ (XI – XV СТ.)

Анотація. У статті встановлено сутність та основні риси правового захисту громадської безпеки в аспекті протипожежних заходів у середньовічних самоврядованих містах Європи. Зроблено висновки щодо сформованих у середньовічному міському праві моделей організації протипожежної служби та особливостей превенції пожеж.

Ключові слова: середньовічне право, міське право, середньовічні самоврядні міста, громадська безпека, протипожежні заходи.

Постановка проблеми. Забезпечення суспільного порядку та громадської безпеки як колективно усвідомлених соціальних цінностей є однією з найважливіших задач публічної влади на всіх етапах її існування. Тож вивчення історичного досвіду в цій сфері представляє великий інтерес для сьогодення, оскільки дозволяє оптимізувати відповідно спрямовані владні та суспільні зусилля. Особливого значення набуває дослідження організаційних та правових засад підтримання суспільного порядку та громадської безпеки у самоврядованих спільнотах, адже саме там виникали та кристалізувались основні якості громадянського суспільства, побудованого на підґрунті індивідуальної та групової ініціативності, сформованої правосвідомості, самодисципліни та самоорганізованості населення. Виразним прикладом таких спільнот є європейські середньовічні міські громади, в яких протягом XI–XV ст. сформувалися та функціонували специфічні європейські феномени, якими були містяни як впливовий фактор соціальної та політичної реальності, а також міське право як окрема, більш-менш автономна система права. У правосвідомості різного за соціальним походженням та майновим становищем міського населення міст-комун рано вкоренилася переконаність у цінності громадської безпеки та суспільного порядку, що були єднальними чинниками, а отже, і запорукою існування та адекватного функціонування всього міського загалу.

Справа підтримки громадської безпеки включала декілька аспектів, серед яких важливе місце відводилося превенції руйнівного впливу стихійних сил, зокрема пожеж. Тож вивчення правових та організаційних засад реалізації протипожежних заходів у незалежних від феодалів середньовічних містах є корисним та своєчасним.

Попри багаторічну традицію наукового дослідження середньовічної міської історії, зауважимо, що вказане питання розглядалося здебільшого фрагментарно, переважно в контексті вивчення інших проблем європейських середньовічних міст. Окремі відомості щодо протипожежних заходів міської адміністрації наведені у працях Г. фон Белова, К. Гюльманна,

А. Сванідзе, М. Кобилецького. Однак слід вказати, що у пам'ятках міського права та середньовічних наративних джерелах міститься інформація, що дає змогу реконструювати та осмислити систему протипожежних заходів у самоврядованих європейських містах XI–XV ст.

Мета статті – встановлення сутності та основних рис правового захисту громадської безпеки в аспекті протипожежних заходів у середньовічних самоврядованих містах Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиція державного регулювання заходів протипожежної безпеки бере витоки ще з античних часів. У Давньому Римі періоду республіки було впроваджено посади трьох спеціальних магістратів (*triumviri nocturni*), до обов'язків яких входило патрулювання нічного міста з метою підтримання громадської безпеки у нічний час. Їм підпорядковувався загін, що складався із забезпечених протипожежним реманентом громадських рабів, поділених на групи по 20–30 осіб. Ці групи постійно чергували біля міських воріт, тому були напоготові у випадку виникнення пожежі. Джерела свідчать, що діяльність *triumviri nocturni* суворо контролювалася владою: декілька із цих магістратів були оштрафовані за недостатньо швидке прибуття до крамнички ювеліра, що горіла [1, с. 56].

Із розростанням території Риму в період пізньої республіки створена система запобіжних протипожежних заходів втратила ефективність. Однак поглиблення системної кризи, що її зазнали всі сфери суспільного і державного життя Риму, стало на заваді подальшому реформуванню протипожежної справи. Міська адміністрація не могла приділяти потрібної уваги збільшенню та фінансуванню протипожежного загону, хоча посади *triumviri nocturni* зберігались. Проте загроза громадській безпеці від пожеж зростала. Тому справа запобігання пожежам була взята під контроль самим суспільством. У період пізньої республіки в Римі створювались добровільні товариства, що безоплатно виконували обов'язки пожежників. Незважаючи на очевидне зростання ефективності протипожежних заходів, влада скептично сприймала волонтерські заходи, оскільки їхня діяльність набула політичного забарвлення. Тож у 6 р. до н.е. Октавіан Август запровадив нову організацію підтримання суспільного порядку та громадської безпеки. Було створено корпус вігілів на чолі з префектом, який призначався імператором із вершників [2, с. 198–199]. Корпус вігілів складався з 7 000 осіб, поділених на сім очолюваних трибунами когорт, кожна з яких охороняла по два міські квартали (Рим періоду пізньої республіки та принципату налічував 14 кварталів). Когорта поділялася на очолювані центуріонами загони. Вігіли виконували функції і нічної варті, і пожежників. Вони несли

відповідальність за стан нічного порядку та пожежний стан. З метою забезпечення протипожежної безпеки префект вігілів був уповноважений оглядати кухні, печі та опалювальні системи будь-якого з будинків, контролювати наявність у них достатньої кількості води на випадок виникнення пожежі.

До повноважень префекта входило розслідування причин і обставин виникнення пожеж. Якщо виявлялося, що пожежа виникла через недбалість мешканців будинку, то винуватці каралися побиттям, а навмисний підпал карався смертю [1, с. 56-57]. Отже, зміцніла державна влада не лише взяла під контроль систему протипожежних заходів, а і встановила відповідальність за пожежі, усвідомлюючи їхню небезпечність для міста.

Римська практика охорони громадської безпеки в аспекті запобігання пожежам виробила дві моделі організації протипожежних заходів. Перша передбачала покладання відповідних функцій на спеціально створені та фінансовані державою органи, наділені спеціальними повноваженнями. Відповідно до іншої моделі забезпечення протипожежної справи покладалося на міську громаду і реалізовувалося безоплатно на громадських засадах.

Пожежі, що часто траплялись в античні часи, залишалися серйозною загрозою і для середньовічних міст. Цьому сприяла тісна забудова території міста високими вузькими будинками, матеріалом для яких здебільшого було дерево. Згідно з даними середньовічних джерел англійські, німецькі, фламандські, датські, шведські, польські, руські, молдавські міста переважно будувались із дерева. Наприклад, німецькі міста Шпайер, Вецлар у XIV ст. згадуються як цілком забудовані дерев'яними спорудами [3, с. 66]. Хроніки та літописи свідчать, що дерев'яні будинки превалювали у середньовічних Києві, Луцьку, Вільно, Полоцьку, Новгороді, Твері, Любліні, Львові, Чернівцях тощо. Пожежа, повільно та чума складали трійку відображених у міській символіці найбільших лих, що могли відбутися в середньовічному Амстердамі. Отже, пожежі становили потенційну загрозу для безпеки мешканців середньовічних міст. Показовим у цьому аспекті є досвід міста Ворс, в якому лише протягом XIII ст. нищівні пожежі відбувалися шість разів [3, с. 67], під час цих пожеж руйнувалося до половини всіх міських будівель. Пожежа, що відбулася 3 червня 1527 р. у Львові, призвела до катастрофічних наслідків: «<...> усе місто <...> дощенту з усіма своїми будовами повністю було зруйноване і залишилося неначе безлюдним, а нещасні громадяни були доведені до великого відчаю» [4, с. 202].

Крім безпеки для життя та майна членів міської общини, пожежа могла спричинити втрату потерпілим його статусу містянина. Як відомо, необхідною умовою для набуття такого статусу було володіння нерухомим майном на території міста. Знищення пожежею будинку означало втрату містянином такого майна. Отже, під час пожеж місто могло втратити більшість свого населення (як загиблих, так і тих, хто залишився без житла). Однак різке зменшення кількості мешканців негативно впливало на політичне та економічне становище міста, тому міська адміністрація дбала про збереження населення. Так, у XIII ст. до статутів Фрайбургу та Берна було внесено норми, що зберігали за особами, котрі втратили будинки внаслідок пожежі, статус містян, якщо такі особи продовжували сплачувати встановлені містом податки на нерухоме майно [5, с. 48; 6, с. 134]. Із наданого 28 грудня 1360 р. Казимиром III підтвердження ухваленого львівськими райцями та лавниками статуту дізнаємося, що сусіди-мешканці кварталу мали допомагати та надавати підтримку постраждалим від пожежі

львів'янам під час відновлення та відбудови ними згорілого будинку [4, с. 75].

В умовах перманентної загрози пожежі закономірним і зрозумілим було зосередження уваги влади на превенції пожеж. Зусилля міської адміністрації спрямовувались на організацію протипожежних заходів. Італійські міста-комуні наслідували досвід Риму.

Зауважимо, що запозичення римської моделі не було випадковим, адже у XI–XII ст. італійські міста переживали період інтенсивного вивчення, а також освоєння римської політичної, ідеологічної, культурної, правової спадщини. У ході цього процесу було закладено підвалини рецепції римського права та формування міського *spatium publicum* [7, с. 107]. Державність Риму стала сприйматись як досконалий зразок політичної організації.

Така тенденція у XII–XIII ст. стала актуальною в німецьких містах, а з поширенням феномену міського права на теренах Центрально-Східної Європи у XIV–XV ст. була засвоєна польськими, угорськими, литовськими, білоруськими та українськими містами (хоча і у трансформованому варіанті).

Проте модель організації протипожежних заходів, запроваджена в імператорському Римі, виявилась непридатною в умовах середньовічних міст поза межами Італії. У переважній більшості самоврядованих міських громад було створено спеціальні органи з охорони суспільного порядку. До їхніх численних обов'язків, крім іншого, входило і гасіння пожеж. Такі органи фінансувались із міського бюджету, тож вони не могли мати чисельний склад з огляду на незначний матеріальний ресурс середньовічних міст. Проте невеликі за кількістю осіб загони не могли діяти ефективно, тому установчі акти – статuti, хартії, грамоти – поклали обов'язки підтримки протипожежної безпеки на населення міста, залишаючи за офіційними муніципальними органами керівну та організаційну функції. Типовим заходом стало впровадження в містах пожежної повинності, коли дорослі мешканці міст мали брати участь у ліквідації пожежі. Здебільшого таку повинність поклали на цехових ремісників, оскільки були організованими спільнотами. Так, у XIV ст. у Кельні за ініціативою громади було створено пожежну дружину з теслярів, ковалів, покрівельників, будівельників та каменярів [3, с. 67]. Дружина була організована за територіальним принципом (кожному кварталу на випадок пожежі визначався його пост) і брала участь у гасінні пожеж безоплатно. Пожежна дружина Регенсбургу складалась із пивоварів, пекарів, теслярів, каменярів. Аналогічні дружини діяли у Цюриху та Відні. Згідно зі статутом Мілану на цех бондарів покладалася повинність підвозити воду до місця пожежі [8, с. 28]. Статут Нюрнбергу закріпив цей обов'язок за візниками та мірошниками, які мали підвозити воду власними кіньми та возами [3, с. 67–68]. Збірка шведських міських законів Стадслаг встановила, що постійні міські пожежні загони із двома наглядачами на чолі мали функціонувати у кожному з чотирьох міських округів. Однак у разі виникнення пожежі подавався сигнал за допомогою спеціального дзвону, почувши який, мешканці міста мали приєднуватись до ліквідації пожежі. Стадслаг докладно регламентував завдання кожної групи учасників: загони трьох сусідніх кварталів разом із своїми наглядачами та мешканцями кварталу мали прибути на місце пожежі з відповідним протипожежним реманентом, а мешканці того кварталу, який горів, рятували майно з палаючих будинків [9, с. 92]. Отже, в середньовічних містах Центральної, Центрально-Східної та

Північної Європи забезпечення протипожежних заходів покладалося на членів міської громади і виконувалося безоплатно.

Міська рада, як правило, брала на себе обов'язок сповіщення мешканців про настання небезпеки, однак це робилося не з метою сприяти порятунку містян та їхнього майна, а для того, щоб скликати членів громади для гасіння пожежі. Для оптимізації інформування про пожежу в німецьких містах з 1344 р. використовували спеціальний пожежний дзвін [8, с. 28]. Своєрідна система оповіщення мешканців про пожежу виробилась у містах Центрально-Східної Європи. Так, у середньовічному Золочеві коштами громади утримувався сурмач, звичайним обов'язком якого було щогодинне повідомлення часу, а в разі пожежі сурмач бив у міський дзвін [10, с. 222].

Для підтримки протипожежної безпеки загопи забезпечувались потрібним інструментом (відрами, діжками, драбинами, гаками, сокирами тощо), придбаним за кошти міста, цехів або і самих містян. Так, у багатьох німецьких містах існував узаконений звичай вимагати від осіб, що вступали до міської громади, подарунок місту у вигляді шкіряного відра [3, с. 68], яке застосовувалося під час гасіння пожеж. Поширеною була практика покладання обов'язку забезпечення протипожежних загонів потрібним приладдям на мешканців міста. У Нюрнбергу кожний домовласник мав тримати вдома бак або діжку з водою [11, с. 100]. Перша збірка шведських міських законів «Бйоркьоареттен» встановила, що в оселі кожного містянина мають бути сокира і відро на випадок пожежі, пізніше у Стадслагу вказувалося, що домовласник повинен придбати ще і пожежну драбину довжиною у шість альнів та пожежний гак довжиною в дванадцять альнів [9, с. 90]. Отже, забезпечення необхідного для гасіння пожеж приладдя, як і сама організація протипожежних служб, здебільшого покладалося на містян. Наведений у пам'ятках міського права перелік інструментів дозволяє зробити висновок щодо примітивності знарядь для гасіння пожеж, а отже, і щодо об'єктивної неможливості для протипожежних загонів ефективно виконувати свої функції.

До системи протипожежних заходів міське право відносило не лише правила організації протипожежної служби, а і превентивні заходи, спрямовані на попередження пожеж. Уже в XIII–XIV ст. статути міст встановлювали заборони на проведення робіт з матеріалами, що легко загоралися, біля відкритого вогню. Цеховим ремісникам Аугсбургу під загрозою покарання заборонялося виготовляти мотузки, а домашнім майстриням – м'яти льон та чесати вовну поблизу камінів та вогнищ [8, с. 28]. Статут італійського міста Бієлли заборонив містянам випікати хліб у дворових печах під час сильного вітру та розпалювати вогнища у дворах, що не огорожені кам'яними парканами [12], а у Регенсбургу не дозволялися вуличні танці зі смолоскипами.

З метою запобігання міським пожежам адміністрація піддавала правовій регламентації правила спорудження не лише громадських, а і приватних будинків. Так, у Страсбургу після потужної пожежі, коли вогонь легко перекидався на іншу сторону вулиці через виступаючі другі поверхи будинків, було заборонено такий архітектурний прийом [3, с. 68], хоча він і дозволяв містянам збільшити площу свого житла, не перешкоджаючи вуличному руху. Солом'яні дахи, що існували в європейських містах аж до Нового часу, становили ще одну потенційну загрозу пожеж. Через це міські статути Мілану, П'яченци, Модени, Падуї, Болоньї, Аугсбургу виробили низку норм, що забороняли дахи з солом'яної драпки [8, с. 27], а статут Бієлли впровадив покарання за зберігання солом'яної гілля під дахом житлових і виробничих

приміщень та тримання сіна й солом'яної біля стін будинків [12]. У Бреславлі після пожежі на міському ринку в 1363 р. було заборонено будувати нові будинки з дерева, дозволялося відбудовувати згоріле житло лише з каменю або цегли [3, с. 68]. З ініціативи урядників міської ради Києва в 1624 р. було порушено судову справу проти ченців Печерського монастиря, що незаконно звели будівлі навколо ринку. Занепокоєння радців було викликано тим, що ченці «<...> мильне, кухні, іздебки з ледакими и неопатрными коминами деревянными побудували и в них дворников лядаяких направили з великим небезпеченством міста всего» [13, с. 194]. Дбаючи про запобігання пожежам і усвідомлюючи їхню загрозу для громадської безпеки, урядники вимагали знесення дерев'яних споруд у місцях щільної забудови та скупчення народу. Отже, основним методом запобігання пожежам у середньовічному міському праві була заборона як потенційно небезпечних дій, так і використання легкозаймистих матеріалів.

У умовах властивої середньовічній слабкій центральній владі міська адміністрація перекладала на містян купу обов'язків стосовно підтримки громадської безпеки. Поширеним у середньовічних містах засобом профілактики пожеж було посилення відповідальності мешканців міста за підпали. Так, судовою практикою Київської Русі передбачалася смертна кара за умисний підпал. У руських (українських і білоруських) містах Великого князівства Литовського і Польщі підпали вважалися одними із найтяжчих злочинів, що підлягали юрисдикції винятково державного суду. Відповідальність могла настати і у разі необережності. Статут Відня (XIII ст.) встановив, що особи, з будинку яких почалася пожежа, каралися штрафом в один фунт на користь суду, а виняток робився лише для містян, чий будинок згорів під час пожежі [14, с. 161]. З огляду на збитки, що їх зазнав власник згорілого будинку, він звільнявся від сплати штрафу.

Висновки. Отже, протипожежна безпека розглядалась середньовічним міським правом як один з аспектів підтримання громадської безпеки та порядку в місті, тому міські адміністрації приділяли певну увагу заходам протипожежної безпеки. Під час організації протипожежних заходів середньовічні європейські міста використовували відповідні моделі та практики, які були сформовані ще у Давньому Римі. Італійські міста здебільшого запроваджували спеціальні служби для запобігання пожежам та боротьби з ними, які утримувалися коштами міста. Відповідно до статутів німецьких, скандинавських, фламандських, руських (українських і білоруських), литовських, польських, угорських міст спеціальних протипожежних органів не створювалося. Протипожежний нагляд та гасіння пожеж покладалося на органи, що здійснювали загальний поліцейський нагляд. Однак утримання таких служб ускладнювалося обмеженістю міського бюджету, тому у XIII–XIV ст. міські статути закріплювали норми, що зобов'язували містян зберігати у домівках протипожежний інвентар та брати участь у гасінні пожеж.

Середньовічне європейське міське право встановлювало низку превентивних заходів, що мали знизити ризик виникнення пожеж. Такими були заборони використання легкозаймистих матеріалів для будівництва, у побуті тощо. Встановлювалися заходи протипожежної безпеки для ремісників, які використовували пожежонебезпечні матеріали для своїх виробів. Основним методом превенції була заборона, адресована мешканцям міста. Обов'язок відновлення згорілих будівель та споруд також покладалося на самих містян.

Отже, основний тягар реалізації протипожежних заходів несло міське населення. Така практика виховувала у мешканців

міст відповідальність за власну поведінку, за порядок і безпеку в місті, формувала навички самоорганізації та самодисципліни.

Література:

1. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / пер. с франц.; под ред. С.П. Моравского. Репринтное издание 1899 г. СПб.: Альфарет, 2016. 640 с.
2. История Древнего Рима: учебник / под ред. В.И. Кузищина. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. Школа, 1982. 336 с.
3. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии / пер. с нем. Е. Петрушевской. М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. 292 с.
4. Гошко Т. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 642 с.
5. Право города Фрейбурга: из редакции 1200 года. Средневековое городское право XII–XIII веков: сб. текстов / под ред. С.М. Стама. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. С. 46–49.
6. Городское право Берна. Средневековое городское право XII–XIII веков: сб. текстов / под ред. С.М. Стама. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. С. 129–141.
7. Вальков Д.В. Северо-итальянские городские коммуны sub specie romanitatis в XI–XV веках (на примере эпиграфических памятников Пизы, Генуи, Болоньи, Модены, Милана). Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1. «Богословие. Философия. Религиоведение». 2004. Вып. 2. С. 78–118.
8. Гюльманн К.Д. Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков / пер. с нем. СПб.: Тип. Н. Греча, 1839. 296 с.
9. Сванидзе А. Из истории городского строя Швеции XIII века. Средние века. М.: Наука, 1965. Вып. 28. С. 80–94.
10. Кобилецкий М.М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
11. Нюрнбергские хроники. Средневековое городское право XII–XIII веков: сб. текстов / под ред. С.М. Стама. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. С. 94–100.
12. The Statutes of the Commune of Bugelle (Biella) and the documents which have been added the Statutes. The Press of G. Testa, 1904. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Biella/bie_inta.html (дата звернення: 04.04.2018).
13. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: міська влада і самоврядування. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
14. Городское право Вены. Средневековое городское право XII–XIII веков: сб. текстов / под ред. С.М. Стама. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. С. 153–163.

Ковалёва С. Г. Противопожарная безопасность как объект правового регулирования в европейском средневековом городском праве (XI – XV вв.)

Аннотация. В статье выявлены сущность и основные черты правовой защиты общественной безопасности в аспекте противопожарных мероприятий в средневековых самоуправляемых городах Европы. Сделаны выводы относительно сформированных в средневековом городском праве моделей организации противопожарной службы и особенностей превенции пожаров.

Ключевые слова: средневековое право, городское право, средневековые самоуправляемые города, общественная безопасность, противопожарные мероприятия.

Kovalyova S. Fire safety as a subject of legal regulation in European medieval city law (XI – XV centuries)

Summary. The article reveals the essence and main features of the legal protection of public security in the aspect of fire prevention measures in medieval self-governing cities in Europe. Conclusions are drawn regarding the models of the organization of the fire service and the fire prevention peculiarities which were formed in medieval city law.

Key words: medieval law, city law, medieval self-governing cities, public safety, fire prevention measures.